

УДК 81'42

DOI <https://doi.org/10.17721/fovia.philologica/2024/7/8>

Тетяна РАДЗІЄВСЬКА

доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу загального мовознавства, Інститут мовознавства імені О. О. Потебні, Національна академія наук України, вул. Грушевського, 4, м. Київ, Україна, 01001

ORCID: 0000-0003-2871-2395

t.v.rad@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Радзієвська, Т. (2024). Економічний чинник у дискурсі щоденника: тригер текстотворення та його суперечностей (щоденник Євгена Чикаленка 1925–1929 років). *Folia Philologica*, 7, 58–68, doi: <https://doi.org/10.17721/fovia.philologica/2024/7/8>

**ЕКОНОМІЧНИЙ ЧИННИК У ДИСКУРСІ ЩОДЕННИКА:
ТРИГЕР ТЕКСТОТВОРЕННЯ ТА ЙОГО СУПЕРЕЧНОСТЕЙ
(ЩОДЕННИК ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА 1925–1929 РОКІВ)**

Статтю присвячено прагмалінгвістичному аналізу щоденникових записів відомого діяча української культури Євгена Чикаленка. Вони відображають його діяльність у період 20-х років ХХ століття, під час його еміграції в Чехословаччину. Щоденник Євгена Чикаленка розглядається з позицій дискурсивного аналізу тексту, як окремий випадок у межах щоденникового дискурсу. Аналіз здійснюється з використанням методики, розробленої для дослідження щоденникових текстів у попередніх публікаціях автора, зокрема з використанням такого інструментарію, як рольова модель суб'єкта текстотворення. Метою дослідження є окреслення механізму виникнення суперечностей у процесі текстотворення. У зв'язку із цим у статті подається: 1) опис особливостей щоденникової діяльності Євгена Чикаленка 20-х років і нетипових стратегій формування окремого запису; 2) характеристика авторської концептуалізації щоденника; 3) аналіз вербальної репрезентації в записах прагматичних ролей суб'єкта щоденникового текстотворення (на базі рольової моделі суб'єкта). Аналіз показав, що процес текстотворення в цьому випадку супроводжується формуванням суперечностей між інтимним характером щоденника як текстотипом, виробленим культурою, та публічним характером інформації, між автоадресацією й адресацією іншому. Джерелом цих суперечностей стала сформульована автором мета ведення записів (збір матеріалів для «історії нашого відродження»). Водночас тригером самої щоденникової діяльності став економічний чинник: текстотворчість розглядалась автором як створення бенефактивного ресурсу й об'єкта для продажу. Окрім того, економічний чинник вплинув на тематику записів, у яких значне місце належить висловленням щодо незадовільної фінансової ситуації автора, у яких знаходиться відображення автокомунікативний складник щоденникової діяльності.

Ключові слова: дискурс щоденника, чинники текстотворення, Євген Чикаленко, дискурсивний аналіз, семантика і прагматика тексту, автокомунікація.

Tetiana RADZIEVSKA

Doctor of Science (Philology), Professor, Leading Researcher at the General Linguistics Department, O.O. Potebnya Institute of Linguistics, National Academy of Sciences of Ukraine, Hrushevskii str., 4, Kyiv, Ukraine, 01001

ORCID: 0000-0003-2871-2395

t.v.rad@ukr.net

To cite this article: Radziievska, T. (2024). Ekonomichnyi chynnyk u dyskursi shchodennyka: tryger tekstotvorennia ta yoho superechnostei (shchodennyk Yevhena Chikalenka 1925–1929 rokiv) [Economic factor in diary discourse: the trigger of text formation and its contradictions (diary records of Yevhen Chikalenko 1925–1929)]. *Folia Philologica*, 7, 58–68, doi: <https://doi.org/10.17721/fovia.philologica/2024/7/8>

ECONOMIC FACTOR IN DIARY DISCOURSE: THE TRIGGER OF TEXT FORMATION AND ITS CONTRADICTIONS (DIARY RECORDS OF YEVHEN CHIKALENKO 1925–1929)

The paper deals with the pragmalinguistic analysis of the diary records of Yevhen Chikalenko, a famous figure of the Ukrainian culture. They reflect his activities during his emigration to Czechoslovakia in the 20s of 20th century. Ye. Chikalenko's diary is characterized by a number of non-standardized features and should be considered a special case within the framework of diary discourse. The analysis is carried out using the methods developed in previous publications of the author, in particular, such tools as the role model of the text formation subject. The main purpose of the study is to reveal the mechanism by which contradictions arise in the process of text formation. So, the paper includes: 1) a description of the features of diary keeping and atypical strategies for creating a separate record; 2) discussion of the conceptualization's role in diary keeping suggested by the writer himself; 3) analysis of verbal representation of pragmatic roles of the diary text formation subject in these records (based on the role model). The analysis showed that the process of text formation in this case is accompanied by the emergence of contradictions between the intimate nature of the diary as a text type developed by culture, and the public nature of the information, between auto-addressing and addressing to another. The source of these contradictions was the purpose of keeping records formulated by the writer himself (collecting data for "the history of our revival"). At the same time, the trigger for diary keeping was the economic factor: text creation in this case was considered by the diarist as profit-generating and an object for sale. In addition, the economic factor influenced the subject matter of the recordings, in which a significant place belongs to the statements on the poor financial situation of the diarist, which reflect the autocommunicative component of this diary activity.

Key words: diary discourse, factors of text formation, Yevhen Chikalenko, discourse analysis, text semantics and pragmatics, autocommunication.

Одним з актуальних питань дискурсивних студій залишається проблема вивчення комплексу явищ, пов'язаних із феноменом такого відхилення від норм (зразків, традицій, установленної практики), під час проведення аналізу якого лінгвістами вживаються терміни «аномалія», «антиномія», «девіація», «суперечності». За прагмалінгвістичного аналізу тексту це питання, загалом складне та не досить розроблене, ускладнюється ще більше внаслідок неможливості вивести за рамки дослідження «чинник культури»: сучасний дискурсивний аналіз тексту передбачає врахування в максимальному обсязі культурно-історичного контексту й особливостей конкретної дискурсивної практики, яку цей текст представляє.

Питання вивчення суперечностей, що супроводжують текстотворення (Радзівська, 2010), характеризується різновекторністю, у його межах можуть вивчатися як суперечності / антиномії, закладені в самій ситуації текстотворення, так і суперечності, що виникають унаслідок тих чи тих ситуативних або суб'єктивних чинників. Антиномії можуть бути розв'язані різними способами залежно від типу дискурсу і зазвичай лише частково.

У пропонованій статті ми звернемося до щоденникових записів відомого діяча української культури Євгена Чикаленка 1925–1929 рр., створених у період його еміграції в Чехословаччину, розглянемо їх із позицій прагмалінг-

вістичного аналізу щоденникового дискурсу та його засад, що розроблялися нами в численних розвідках (Радзівська, 1993, 2018: 249–316), а також у контексті вивчення мовної особистості та її мовленнєвої поведінки.

Мета статті – висвітлити й розкрити механізми виникнення суперечностей під час текстотворення в дискурсі щоденника, описати зумовлені ними відцентрові тенденції текстотворення. Відповідно, до наших завдань належать: розгляд особливостей щоденникової діяльності Є. Чикаленка в період 20-х рр. і джерел формування ним окремого запису, аналіз специфіки авторської концептуалізації щоденника та вербального втілення в цьому конкретному випадку рольової моделі суб'єкта текстотворення.

1. Щоденникові записи Є. Чикаленка в ракурсі прагмалінгвістичних студій. Видання останніх двох десятиліть показують, що Є. Чикаленко (1861–1929 рр.) вів щоденникові записи впродовж досить довгого періоду – з 1907 р. по 1929 р., а їх сучасна публікація здійснена у трьох книгах із періодизацією: 1907–1917, 1918–1919 та 1925–1929 рр. (Чикаленко, 2004а; Чикаленко, 2004б; Чикаленко, 2016). Ці публікації не є ідентичними за підходом до текстологічної роботи, концепцією видання, характером підготовки тексту як важливого культурно-історичного документа, який потребує наукового опрацювання, зокрема

в перспективі не лише історичних, а й лінгвістичних досліджень.

Перший том, який уміщує записи періоду з 1907 р. по 1917 р., як зазначено у видавничій преамбулі, є передруком з видання щоденника у Львові в 1931 р., тобто відтворює текст видання, здійсненого тоді, коли автор уже пішов із життя. Водночас текст передмови самого Є. Чикаленка свідчить про те, що він готував корпус записів цього періоду до публікації, виходячи з особистого рішення. У передмові Є. Чикаленко зазначає, що метою записів було відображення нелегальної діяльності Товариства українських поступовців, переважно того, що обурювало або наводило сум (за висловом самого автора), підкреслює односторонній характер своїх записів. У зв'язку із цим під час підготовки публікації він включає до них додаткові, часто досить об'ємні, фрагменти текстів, які вже постфактум розкривають позицію автора на момент підготовки щоденника до друку: «Тепер, друкуючи його, я вже не можу відновити у своїй пам'яті в деталях діяльності ТУПу і взагалі тодішнього нашого життя і залишаю щоденник без змін, так, як він у мене записаний, тільки додаю подекуди пояснення, друковані стислішим шрифтом» (Чикаленко, 2004а: 5). Отже, видання першого тому щоденника 2004 р. відтворює не авторський аутентичний рукопис 1907–1917 рр., а його варіант, модифікований і доповнений пізніше.

Сам текст щоденника цього періоду не є гомогенним і складається як із записів, що відповідають указаній даті, так і зі вставних записів, зроблених значно пізніше, зумовлених авторським бажанням розширити текст поясненнями та додатковими фактами, унаслідок чого опублікований варіант відображає щоденникову діяльність у деформованому вигляді.

Інша ситуація спостерігається із другим томом. Його «текстологічну історію» розкрито у двох передмовах до тексту. У передмові, написаній В. Погребенником, де йдеться про історію щоденника 1918–1919 рр., повідомляється, що записи «відчитав із рукопису, наданого онуком мемуариста, та підготував до публікації професор Федір Погребенник» (Погребенник, 2004: 5). У цій передмові ми не знаходимо деталізації щодо тих видів текстологічної роботи, яку проводив Ф. Погребенник і яка відображена В. Погребенником у словосполученнях *від-*

читав із рукопису та *підготував до друку*. Тут, очевидно, актуалізоване 2-е значення дієслова *відчитувати*: «Читати що-небудь, перев. нерозбірливо написано» (Словник української мови). У передмові зазначається, що Ф. Погребенник «дав йому (тексту Є. Чикаленка – Т. Р.) вказану вище назву (авторського заголовка не було), прокоментував згадані в щоденнику персоналії» (Погребенник, 2004: 5). Щодо назви, то тут ідеться про запропоновану Ф. Погребенником назву «Україна. 5 квітня – 24 січня 1919» (Погребенник, 2004: 5).

Водночас у редакційній передмові «Слово від редакції до читача», де відзначається неможливість скористатися рукописом («його доля й досі залишається невідомою»), наводиться конкретніша інформація про підготовку до публікації, а саме – про виявлені «неточності в написанні деяких прізвищ, географічних назв та ін.», які далі наводяться (Чикаленко, 2004б: 3), а також про додаткову роботу з різноманітними документальними джерелами.

Отже, хоча цінність здійсненої публікації щоденників двох періодів (1907–1917 та 1917–1918 рр.) не підлягає жодним сумнівам, питання про повноту відображення й аутентичний характер опублікованого тексту залишається відкритим у тій його частині, яка зумовлена опосередкованістю та вторинним характером текстового джерела, яке стало основою для публікації. «Ненадійність» цього тексту як джерела для прагмалінгвістичного аналізу щоденника в межах дискурсивних студій пов'язана також із сучасними вимогами до наукових публікацій текстів, що мають історико-культурне значення (стандарти щодо відображення авторських скорочень, некодифікованих словоформ, особливостей написання деяких слів, авторської пунктуації, структурування тексту, розбивки на абзаци, закреслювань у тексті, авторських виділень тощо).

Дотримання зазначених вимог відрізняє видання щоденника періоду 1925–1929 рр. від перших двох томів щоденника. Воно здійснене відповідно до стандартів сучасної академічної практики видання щоденникових текстів (Чикаленко, 2016), супроводжується двома вступними статтями з необхідною докладною інформацією й історичним аналізом змісту викладеного Є. Чикаленком, авторство яких належить Інні Старовойтенко. Окрім того,

до видання включено деталізовані коментарі й інші види інформаційно-довідкового супроводу, що підвищує статус видання. Але насамперед варто підкреслити, що у виданні 2016 р. тексти записів відображають особливості авторського слововживання (як і його кореспондентів), написання слів, відмінне від сучасної норми та кодифікованих варіантів: *да-воль-но* (7 січня 1927 р.), *якнайоб'єктивніше* (30 січня 1927 р.), *Київі* (7 січня 1927 р.), *лекторі* (30 червня 1925 р.), *виданнєм* (10 травня 1925 р.), *менче* (28 травня 1925 р.), *довіррем* (24 серпня 1927 р.), *нігде* (16 червня 1926 р.), *помірати* (6 березня 1925 р.) тощо.

У виданні відтворено й розшифровано скорочення, які робить автор (ініціали, прізвища, назви організацій, партій, навчальних закладів, посад, газет та інших видань, грошових одиниць тощо). Про цю роботу дослідниця пише: «У виданні максимально збережено мовні особливості й авторський стиль текстів, особливості тогочасного правопису, лише в окремих випадках для зручності читання окремі слова та вирази частково адаптовано до сучасних правописних норм, із цією ж метою зроблено пунктуаційні правки» (Старовойтенко, 2016: 17). У виданні збережені також особливості датування записів, оскільки Є. Чикаленко віддає перевагу різним засобам оформлення дати, нестандартним також, коли позначення року розбивається на два блоки, а в середині наводиться місяць і число – лише з використанням скісної риски: 1923/V26 (= 23 травня 1926 р.); 1917/V 27 (= 17 травня 1927 р.); 195/V25 (= 5 травня 1925 р.); 1927/I25 (= 27 січня 1925 р.). Також уживається послідовність «рік + місяць + день»: 1925.XI.15 (= 15 листопада 1925 р.).

Отже, завдяки адекватному відтворенню у виданні (Чикаленко, 2016) характеру мовленнєвої діяльності автора ця частина щоденникових записів може розглядатися як надійне джерело для вивчення мовної особистості автора, його самореалізації в рамках дискурсу щоденника, а також для будь-яких інших завдань прагмалінгвістичного аналізу. Тому наш подальший аналіз спирається на матеріал саме цього видання.

2. Особливості щоденникової діяльності Є. Чикаленка 1925–1929 рр. та формування в ній окремого запису. Ознайомлення з корпусом записів цих років виявляє їхню значну від-

мінність від традиційних щоденникових записів, які робляться зазвичай якщо не щоденно, то з деякою періодичністю (наприклад, один раз на 2–3–5 днів) та відображають події – великі й маленькі, що їх пережив автор за цей день або за кількадекільні період. Записи Є. Чикаленка цього періоду відзначаються істотною нерегулярністю (1) та, за невеликими винятками, не відображають події його щоденного життя (2). Ці дві обставини зумовлюють своєрідність текстового вмісту щоденника Є. Чикаленка та щоденникової діяльності, яку цей вміст представляє, тому варто зупинитися на цьому докладніше.

Окрім нерегулярності та несистемності у веденні записів у період 20-х рр., варто констатувати, що їх загальна кількість не є значною. І. Старовойтенко, яка схарактеризувала кількісні показники записів, зазначає, що їх у 1925 р. – 25, у 1926 р. – 14, у 1927 р. – 25, а дисперсний розподіл коливається від 1 до 4 на місяць (Старовойтенко, 2016: 16). Так, у записах 1926 р. – 1 за березень, 2 – за квітень, 4 – за травень, 2 – за червень, 2 – за липень, 2 – за серпень, 1 – за листопад (Старовойтенко, 2016: 16). Ці показники наочно демонструють, що діяльність із ведення щоденника була в ці роки для Є. Чикаленка не основною справою, не відзначалася інтенсивністю, була радше діяльністю маргінального характеру. Зазвичай у разі нерегулярного ведення щоденника основним чинником текстотворення виступає особлива (неординарна) подія, яка справила на автора якесь враження, розбудила емоції, думки, переживання, які він прагне відобразити в тексті. Записи Є. Чикаленка періоду 20-х рр. показують, що такою подією здебільшого стає отримання листів, у яких міститься важлива, часто хвилююча автора інформація. Ці листи стають текстовим компонентом щоденникового запису, які автор, за його власним виразом, «прикладає» до запису. Збережені в архіві Є. Чикаленка, ці листи під час публікації щоденника було внесено до основного тексту, про що І. Старовойтенко пише: «Масив листів, які Є. Чикаленко зазначав у «Щоденнику», зберігся, і вони відібрані та вмонтовані нами у відповідні місця авторських записів» (Старовойтенко, 2016: 17). Отже, з упевненістю можна стверджувати, що під час підготовки видання упорядницею була здійснена реконструкція задуму автора та від-

творена саме та структура щоденника, яка відповідала його намірам.

Це листи від Д. Дорошенка, П. Римарчука, С. Єфремова, І. Чикаленка, Л. Чикаленка, В. Прокоповича, М. Левицького, М. Садовського, В. Піснячевського та багатьох інших. Досить часто в один запис включено кілька листів. Так, запис 21 грудня 25 містить 2 листи – від сина Левка та П. Римарчука, із преамбулою **Прикладаю** Левкового листа, присланого, як завжди робить Левко, на місяць пізніше, ніж він був писаний; але він має громадський інтерес, то шкода, коли він загубиться (21 грудня 1925 р.). Після листа від сина подається текст відповіді Є. Чикаленка на нього у скороченому вигляді, який отримує класифікаційне позначення «Моя відповідь Левкові в скороченню».

Запис 29 липня 1926 р. містить 3 листи: один – від Є. Лукасевича і два – від В. Короліва-Старого, а сам запис формується у вигляді неоднорідного текстового утворення, що складається з низки текстових блоків: 1) повідомлення Є. Чикаленка про видання його спогадів (2 речення), 2) листа Є. Лукасевича, 3) листа В. Короліва-Старого, 4) коментаря Є. Чикаленка до цього листа з викладенням змісту його відповіді на цей лист, 5) наступного листа В. Короліва, 6) міркувань Є. Чикаленка щодо його «Спогадів» і роботи над ними.

Запис 27 червня 1927 р. складається з 1) повідомлення Є. Чикаленка про нараду правописної комісії, 2) листа П. Чикаленка, сина автора, 3) листа Є. Лукасевича, причому власний текст Є. Чикаленка традиційно завершується фразою про «прикладання» до запису отриманих листів: **Прикладаю** *інтересні з побутового боку листи: Петрусів від 13/VI та Д-ра Лукасевича від 22/VI.*

З іншого боку, окрім внесення до щоденникових записів листів, які, вочевидь, бачились автором як цілком рівноправні складники запису, до них вносяться інші матеріали. Це авторські замітки, опубліковані в газеті (24 листопада 1926 р.), сатиричні вірші фельетоніста та літератора А. Шполянського, що публікувався під псевдонімом Дон-Амінадо (14 червня 1927 р.), текст водевілю, написаного О. Лотоцьким щодо курйозного інциденту в колі української еміграції (25 червня 1927 р.) тощо. Ці тексти, як і епістолярний матеріал, стають приводом для авторських роз'яснень і коментарів,

нотаток, які за своїм обсягом займають у запису значно скромніше місце, і це робить очевидним той факт, що інкорпоровані тексти в запису є центральними, тоді як авторські коментарі – супутніми.

Цікавими є авторські формули, що вводять ці інкорпоровані тексти: **Прикладаю** *останніх два* (30 січня 1927 р.). *У відповідь на мою картку одержую від нього отсього листа* (6 квітня 1927 р.). *З приводу цього інциденту О.Г. Лотоцький, що приймає тут ванні, написав фельетон, який тут прикладаю* (25 червня 1927 р.). *В № 2266 Милуковських «Последних новостях» з'явилася звістка, що Винниченко виїхав на Україну, а фельетонист Дон-Амінадо другого дня вмістив дотепні вірші з цього приводу, які тут прикладаю* (14 червня 1927 р.). Привертає увагу такий «текстотвірний хід», як внесення до запису заміток із газети, що відіграє роль субститути самого запису: **Прикладаю замість запису** *два моїх дописи до «Українського голосу» в Перемишлі про приїзд до Подєбрад Митрополіта Шептицького та про Науковий з'їзд* (24 листопада 1926 р.).

Але не всі записи в щоденнику мають такі інкорпоровані елементи, тим більш цікаво подивитися на них із боку їхньої мотиваційної основи. Якщо в записах з інкорпорованими чужими текстами саме останні виступають мотиваторами текстотворення (точніше – «текстоукладання»), оскільки вважаються автором такими, що заслуговують на увагу та збереження як носії цінної інформації, то записи без таких текстів зазвичай присвячені фактам чи історіям, які, на думку автора, варті документування. Такими є об'ємний запис про постать М. Левицького, його життя та діяльність (24 серпня 1927 р.); запис про процес Щварцбарта, вбивці Петлюри (28 вересня 1927 р.); запис про В. Винниченка, його характеристика як особистості та діяча (12 грудня 1927 р.); запис про конфліктну ситуацію, що трапилася в сільськогосподарській академії в Подєбрадах, та її учасників (26 червня 1927 р.); запис зі звітом про зібрання «Братства Української Державності» (10 серпня 1925 р.).

Зміст цих записів, події яких, у своїй більшості, не мають безпосереднього стосунку до життя Є. Чикаленка, поряд із відсутністю в цих записах будь-яких типових для особистого щоденника нотаток про своє життя, однозначно

вказують на те, що метою автора в його щоденниковій діяльності було збереження відомостей, інформації, якою він володів і яка видавалася йому цінною та значущою. Системна тенденція насичувати щоденник різними документальними матеріалами зумовлена прагненням шляхом створення тексту (часто своєрідного гетерогенного текстового утворення) залишити цю інформацію для інших. Саме в цих записках чітко проступає адресація щоденника зовнішньому адресатові: запис робиться не для себе, а для інших.

У зв'язку із цим варто звернути увагу на ще одну особливість текстів 20-х рр.: у них досить рідко присутні показники темпорального дейксису, які вказують на часовий зв'язок між описуваною подією та прагматичною ситуацією запису (*сьогодні вранці, вчора, позавчора ввечері, два дні тому* і под.). Вони абсолютно не типові для записів 20-х рр., на відміну від попередніх, унаслідок чого більшість записів передає зміст описуваної ситуації чи події радше у «панхронічному режимі», у відриві від вісі часу й інших подій, що розгортаються в часі. Серед невеликої кількості винятків можна відзначити такі: *Кооператив «Україна», в якому ми обідаєм, зараз оголосив <...>* (7 січня 1927 р.). *Вчора я був страшенно обурений <...>* (17 травня 1927 р.).

Більшість записів не містять дейктичних компонентів і не корелюють загалом із перебігом життя автора, як і з уявленнями про те, що щоденникова діяльність передбачає відображення подій життя згідно з календарною структурацією річного циклу і відповідає ідеї щоденності.

3. Авторська концептуалізація щоденника. Той факт, що автор розглядав свої записи передусім як матеріал історичного значення, деякий масив документів, необхідний для вивчення історії, підтверджується його власним висловленням у запису 23 травня 1927 р., де він кваліфікує свій щоденник як «джерело до історії нашого відродження», про що докладніше нижче. Цим пояснюються чималі зусилля автора, спрямовані на видання свого щоденника періоду 1907–1917 рр. Ситуація, із цим пов'язана, знайшла відображення в численних записках періоду 20-х рр., особливо в записках 1927 р. Так, 30 січня 1927 р. Є. Чикаленко повідомляє, що веде роботу над редак-

туванням щоденника 1907–1917 рр., маючи намір його видати: *Хоч я з ранку до вечора, поки видно, сижу над професорськими рукописами, але взявся і за виправку свого «Щоденника», від 1907 до 1917 р. в надії, що найдеться тут видавець і заплатить мені щось за нього. Я ще з Відня послав його В. Кедровському в Нью-Йорк, в надії, що «Свобода», ознайомившись з ним, друкуватиме його, як друкувала «Спогади» (30 січня 1927 р.). Тепер, коли заробітки мої зменшилися, я рішився шукати видавця на «Щоденник» <...>. Я написав Д.І. Дорошенкові в Берлін, щоб запропонував його Орештейнові; В.В. Дорошенкові у Львів, щоб поговорив з «Ділом» та іншими видавництвами, може, хтось візьметься його видати і заплатить мені хоч по по 10 доларів за аркуш (30 січня 1927 р.).*

Таке ставлення автора до свого щоденника демонструє його концептуалізацію як складника публічної, а не інтимної комунікації, що, звичайно, є не лише нестандартним для дискурсу щоденника, а й суперечить загалом суті щоденникової діяльності. Отже, формулювання в такому разі спеціальної мети – це той крок, який виявляється тригером, що породжує суперечності, зумовлені чинником адресата. Тут автор адресує текст зовнішньому адресатові, тоді як природа щоденника та щоденникової діяльності пов'язана з автоадресованістю і не передбачає «іншого» адресата, ніж сам автор. Цей крок фактично породжує штучно створені суперечності між публічністю й інтимністю, між адресацією «іншому» і адресацією «собі».

Блок щоденникових матеріалів від 1 березня 1927 р., у складі яких переважають отримані автором листи (їх 3), містить ще одне свідчення намагання публікувати щоденник: *Ще більше потішив мене Д. Греголінський надією, що, може, у Львові видадуть мій «Щоденник», заплативши за нього 200 доларів. Коли б заплатили гроші, а з виданєм його я не спішуся, бо через нього наживу собі багато ворогів <...>* (1 березня 1927 р.). У наступному записі спостерігаємо продовження цієї теми: *З цієї картки видно, що Наукове Товариство ім. Шевченка постановило купити у мене «Щоденник» <...>, я не спішу з виданєм «Щоденника» і радий був би, якби він вийшов вже по моїй смерті <...>* (11 березня 1927 р.). Ці фрагменти яскраво й безальтернативно розкривають

позицію автора, який усе більше стверджується в думці, що щоденник і сама щоденникова діяльність можуть мати бенефактивний ефект і від цього можна отримати зиск. З концептуалізації щоденника згідно із зазначеною вище формулою «проростає» фінансово-економічний лейтмотив діяльності, що ґрунтується на концепті користі й ідеї заробітку грошей; про концепти *КОРИСТЬ* / *BENEFIT* та їхній зв'язок із поняттям потреби у відповідній концептосфері див. дослідження Н. Стефанової, напр.: (Стефанова, 2020). Такий підхід до записів попереднього періоду природно переходить на записи, що створюються в період 20-х рр.: економічний чинник текстотворення стає в цьому разі основним, саме з нього випливають різноманітні конкретні мотивації щодо формування окремого запису цього періоду.

Так, запис від 23 травня 1927 р. практично цілком присвячений темі публікації щоденника та її бенефактивному аспекту, він відбиває враження й емоції автора при отриманні листа від В. Дорошенка, текст якого наводиться на початку запису. Є. Чикаленко коментує: *Лист цей вразив мене, наче грім з ясного неба. Дорошенко карткою від 9/III сповістив мене, що Відділ НТ Шевченка ухвалив **заплатити мені гонорару за мій «Щоденник (1907–1917)» 200 доларів.** <...> **І раптом тепер Дорошенко розбив всі мої мрії, всі надії. Замість заробітку в 200 доларів мені мають дати жебрацьку милостиню** (23 травня 1927 р.). Запис відображає рішучий намір друкувати щоденник, у зв'язку із чим у ньому відтворюється історія звернень автора щодо цього до різних діячів (Дорошенка, Прокоповича, Єфремова й інших) і розкривається авторська концептуалізація текстотворення: *Взагалі кепські справи! Хотів би чоловік заробити пером, але нація наша так аще нікчемна, що це не може оплачувати письменницької праці, а про оплату якихось **джерел до історії нашого відродження*** (виділено нами – Т. Р.), *як мій «Щоденник», й мріяти тяжко* (23 травня 1927 р.). Отже, текстотворення в рамках дискурсу щоденника розуміється автором, за його власним висловом, як збирання джерел до історії, різновид письменницької праці, а публікація щоденника – як засіб заробітку. Це формулювання цілком узгоджується з іншими комунікативно-прагматичними ознаками записів, які демонструють відсутність*

або звуженість тих складників щоденникової діяльності, які корелюють з автоадресованістю та текстотипом щоденника (Радзівська, 1993; Радзівська, 2018).

Необхідно наголосити, що прагнення публікувати щоденник (слідом за «Спогадами») та концептуалізація щоденникової діяльності як письменницької діяльності зумовлені у випадку Є. Чикаленка реаліями емігрантського буття, що супроводжувалося значним зниженням рівня життя у фінансовому плані. Як людина, що походила із заможної родини, Є. Чикаленко в еміграції гостро переживав злидні та брак коштів, у зв'язку із чим тема фінансів стає постійною в його записах: *Я щодня жду з Америки з хворобливим нетерпінням звістки про те, що «Свобода» нарешті згодилась далі друкувати мої Спомини і я матиму й далі чим жити* (14 січня 1925 р.). *<...> тепер же доводиться за цю кануру платити 300 чеських крон, а я поки що маю тільки обезпечених 500 чеських крон <...>* (5 травня 1925 р.). *Академія постановила видавати мені 1 200 чеських крон, але зате Спілка сільськогосподарських техніків зменчила допомогу до 300 чеських крон <...>, а цього на двох малувато!* (1 вересня 1925 р.).

У записах початку січня 1927 р. знаходимо міркування про наявний фінансовий стан, який розглядається автором як незадовільний, такий, що ледве забезпечував базові потреби людини: *Нашій Академії зменшено удержання на третину <...>. Від Академії я держував 1 200 чеських крон, то всього мав 1 500 чеських крон, на які так-сяк жилося <...>* (2 січня 1927 р.). *<...> під вражінням чуток про зменшення удержання рідко хто зважився витратити 10 чеських крон (60 копійок) на вечерю <...>* (7 січня 1927 р.). З огляду на реалії емігрантського життя бенефактивний чинник текстотворення, бажання отримати зиск від нього виглядає мотивованим і корелює з досвідом автора, який був агрономом за основним видом діяльності та чимало років свого життя присвятив вирощуванню сільськогосподарських культур і тваринництву.

Отже, абсолютно природним виглядає намагання розширювати загальний обсяг тексту завдяки включенню в нього різноманітних чужих текстів (меншою мірою – своїх) – листів, заміток, віршів, що, очевидно, пояснюється міркуваннями фінансового характеру. Тут при-

вертає увагу факт нерозрізнення культурного й соціокомунікативного статусу текстів, що вносяться до щоденника: з одного боку, це листи від багатьох кореспондентів Є. Чикаленка – синів, колег, знайомих, тобто одиниці приватної комунікації, не призначені для «іншого» адресата, автори яких, можливо, не були б задоволені їх публікацією, із другого боку, це друковані тексти з газет, які уже оприлюднені, уведені в соціальну комунікацію. Отриманий лист або газетна публікація розглядається тут як складник ресурсу, який можна трансформувати у гроші, по суті об'єкт продажу.

Як бачимо, авторське ставлення до самої щоденникової діяльності має в такому разі двоїстий характер, двоїстістю характеризується й інтенціональний складник: він ґрунтується, з одного боку, на намаганні зібрати матеріали, які мають, на думку автора, історичне значення (мета ідеологізованого змісту), із другого боку, на намаганні отримати засоби для існування – у найбільш буденному розумінні (мета деідеологізованого змісту). Постає додаткова суперечність між інтимно-особистісною природою щоденникового тексту та його «економічною концептуалізацією» – як товару для продажу.

Підсумовуючи, можна констатувати, що записи Є. Чикаленка 20-х рр. репрезентують суто нестандартний прецедент текстотворення в рамках дискурсу щоденника. Реконструйований І. Старовойтенко щоденник містить два типи записів, яким відповідають дві тенденції текстотворення. Перша простежується в записах зі вставленими епістолярними й іншими текстами і фактично утворює щоденник епістолярної комунікації автора, лише з оговоркою, що тут ми бачимо епістолярну діяльність не стільки його самого, скільки його кореспондентів, проте його реакції на отримані листи часто фіксуються саме в щоденниковому записі. Аргументом на користь того, що цю сукупність записів природно називати щоденником епістолярної комунікації, слугує те, що кожний запис відображає «епістолярну подію» (отримання листів) та їм подібні події, які відбулися в період після попереднього запису і до моменту актуального запису.

Друга тенденція представлена записами без вставних текстів, які передають факти, історії, відомості, якими володіє автор, що прагне їх задокументувати. В окремих випадках вони

можуть бути пов'язані з актуальними подіями (наприклад, такими, як процес щодо вбивці Петлюри), проте здебільшого вони стимульовані прагненням зафіксувати ту інформацію, яка пов'язана з особистим досвідом автора, зокрема його думки, інтерпретації, оцінки.

Нерегулярність записів, а також їхня строкатість, мозаїчність, гетерогенність, які стосуються як структурної організації породжуваного тексту, так і його змісту, виступають наслідком дії двох основних чинників, що утворюють своєрідний симбіоз: це економічний (бенефактивний) чинник і чинник, зумовлений прагненням документувати інформацію, причому її відбір має спеціальний критерій (відображення діяльності української спільноти). У цьому цей щоденник подібний не до приватних щоденників (*journal intime*), а до щоденників спеціального призначення (щоденники метеорологічних спостережень, медичних оглядів, щоденники мореплавців, мандрівників, агрономів тощо), мета яких – фіксація спостережень за обраними об'єктами, що належать до спеціальної сфери знань і професійної діяльності. Зазначені особливості щоденника Є. Чикаленка 20-х рр. віддаляють його від «класичних» зразків текстів цього типу, зумовлюють його нестандартність, виражену індивідуальність і деяку штучність як текстотворення, вони забезпечують йому окреме місце в дискурсі щоденника.

Цікаво, що і сам автор, очевидно, не був абсолютно впевнений в тому, що його текстотворення відповідає тій діяльності, яка традиційно розуміється в культурі як ведення щоденника. В останньому записі 1929 р. читаємо: *Минуло три місяці, як я нічого не записував в свій «Щоденник», як я його називаю* (15 березня 1929 р.). Авторське дистанціювання від самої номінації *щоденник* з огляду на її правомірність щодо денотата тут є досить очевидним. Отже, економічний чинник і своєрідна авторська концептуалізація щоденникової діяльності визначають у цьому випадку відцентрові тенденції текстотворення, тенденції, які значно віддаляють і саму діяльність, і її результати – текстові записи від текстотипу щоденника.

4. Записи Є. Чикаленка в аспекті рольової моделі текстотворення в щоденниковому дискурсі. Якщо поглянути на щоденник Є. Чикаленка в аспекті реалізації в ньому комунікативно-прагматичних ролей суб'єкта, які

відповідають текстотипу щоденника, то варто констатувати, що в них абсолютно домінує роль «того, хто пише». Основна сфера діяльності автора в цій ролі – створення записів для збереження інформації, а основна її функція – меморіальна, що і спостерігаємо в записках 20-х рр. як у способах текстотворення, так і в їхньому змісті.

Водночас, попри наполегливу та послідовну реалізацію в записках 20-х рр. задуму щодо документування історично цінних відомостей, у них, хоч і в редукованому вигляді, присутні ті ознаки, які характеризують текстотип щоденника. Це текстові реалізації ролей «діяча», «носія психологічного стану», «хронікера».

Роль «діяча» виявляє себе нечасто і переважно лише в одному ракурсі – коли автор пише про нестачу часу для ведення своїх нотаток. Найчастіше вказується і причина: це робота над словником сільськогосподарської термінології: *Нема часу записувати в щоденник. По цілими днями сижу над складанням лісового словаря, а по скінченню засяду за агрономічний і т.д.* (28 травня 1925 р.). *Більше місяця не записував нічого. І часу нема, а головне – обридає оте сидіння з пером в руках коло термінології <...>* (30 червня 1925 р.). *Я зовсім закинув свій щоденник, навіть листів не нотую, як перше* (10 серпня 1925 р.).

Той самий мотив повторюється і в запису 24 листопада 1926 р.: *Давно, давно не записував я в свій Щоденник. Я тепер так багато сижу за всяким писанням, що відпала всяка охота записувати.* Звичка вести записи, сформована протягом тривалого часу, дається взнаки, а неможливість це робити відчувається як відхилення від норми життя, що із часом змушує Є. Чикаленка назвати щоденник щомісячником: *Рідко тепер записую я в щоденнику і правдивіше було б називати його щомісячником. Маю досить писанини з своїми словниками, то не хочеться й писати, та таки й нема нічого цікавого, що варто було б занотувати* (3 січня 1928 р.).

Роль «носія психологічного стану» представлена у плані частотності її виявів інтенсивніше, ніж роль «діяча», однак у плані семантики ці вияви є досить одноманітними. Емігрантське життя за складних і незвичних для автора умов супроводжується виникненням численних матеріальних, психологічних, побутових, медичних, комунікативних проблем, які

породжують песимістичні настрої. Авторіві, як показують записи, властива увага до своєї психічної іпостасі, він полюбляє висловлюватися в тій чи тій формі про свої стани, повірити паперу свої почуття. Такі дії реалізуються здебільшого у вигляді актів емоційної констатації своїх переживань: *Нарешті чехи видали мені паспорт, і я заспокоївся. <...> Але морально почуваю себе серед земляків гірше, як у Відні посеред чужих людей, ніяк не можу допасуватися до колишніх приятелів своїх; чим далі, то відносини не кращають, а гіршають* (15 листопада 1925 р.).

Нотатки відображають різні види емоційних станів. Найчастіше це висловлення суму або побоювання через щось: *Багато земляків у Відні вже просто голодує. Не дай Боже й мені дожить до того!* (14 січня 1925 р.). *Сумне емігрантське життя: безробіття, голодування, а через те й хворість!* (23 січня 1925 р.). *Але куди я поїду? Де я знайду заробіток на прожиття?* (1 вересня 1925 р.). *Це гудіння викликає у мене тяжке почуття – серце так стискається, стискається <...>* (11 серпня 1926 р.). *Отаке сумне, безвихідне тамошнє життя!* (14 лютого 1928 р.). Це також різноманітні ламентативні, «зітханні»: *Ох, як мені це тяжко! Тому-то я й, лягаючи і встаючи щодня, думаю про те – якби мені швидше вмерти* (5 березня 1926 р.). *Не подумайте люди, що тим завдають зайвої праці і редакторіві, і коректоріві, й наборщикам! <...>. А що то ще буде, коли доведеться читати коректуру?* (21 липня 1926 р.).

До цього типу належать вираження незадоволення, досади, розпачу, які були спричинені тими чи тими подіями життя в еміграції: *Відпала всяка охота їхати до гурту земляків. Але де подітись? Де знайдеш заробітку для існування? Тяжко!* (8 квітня 1925 р.). *Біда видавати щось поза очима, без свого догляду!* (27 квітня 1925 р.).

Як людина чуйна, якій властиві емпатійні настрої, Є. Чикаленко час від часу вміщує записи, що виражають співпереживання: *І так П.І. Чижевський скінчив свої страждання! <...>. Щасливий чоловік, що жив з вірою і вмер з нею* (27 квітня 1925 р.). *Це так мене муляє, що й висловити не можу. Шкода мені, що на Королева впали такі безпідставні обвинувачення і при тім тайні <...>* (10 серпня 1925 р.).

На тлі смуги подій, що породжують відчуття негативного спектра, зрідка з'являються нотатки, що виражають позитивні емоції: *Я знов ожив духом! Видавництво «Діло» прислало мені через Дм. Левіцького 50 Доларів <...> (27 січня 1925 р.).*

У записках Є. Чикаленка 20-х рр. роль «носія психологічного стану» вербалізується переважно в коротких реченнях-екскламативах і незначних за обсягом фрагментах (1–2 речення), проте завдяки присутності й регулярній повторюваності в нерегулярних записках цього періоду їх природно сприймати як деяку константу щоденникової діяльності автора. Саме вона є однією з найбільш типових ознак дискурсу щоденника загалом.

Ще одна з основних текстотипових ролей суб'єкта щоденникової діяльності – **роль «хронікера»** – представлена спорадично і своєрідним способом. Відразу треба наголосити, що записи, які фіксують перебіг подій протягом дня і які є «класичною» реалізацією цієї комунікативно-прагматичної ролі, узагалі відсутні в корпусі 20-х рр.

Роль «хронікера» виявляє себе у двох варіантах. По-перше, автор виступає хронікером своєї епістолярної діяльності, зазначаючи отримання листів за період часу, що пройшов від попереднього запису, та повідомляючи про свою відповідь, яку він подає у переказі: *У відповідь на останнього листа я написав Петрусеві приблизно так. Огідно читати про поведження Броніслава Лінкевича та Зіновія Моргуліса, але не можу похвалити і твого поведження <...> (14 лютого 1928 р.). У відповідь я не написав нічого, але переказав через студента Довгала, що я буду дома від 7 до 8 годин (28 січня 1926 р.). Гнатиюкові я відповів, що коли він змалку звик до «малопольської» мови, то нехай собі й пише нею, але нехай не виправляє моєї, бо я теж змалку до неї звик (15 лютого 1925 р.).*

По-друге, діяльність «хронікера» спостерігається у випадках – незначних за своєю кількістю в корпусі записів – коли автор відтворює перебіг своєї розмови у вигляді переказу: *Я, подякувавши за його турботу про мене, не відмовився рішучо від його пропозиції, а сказав, що <...>. На це Григор'єв відповів, що <...>. Тоді я сказав, що поки що не можу покинути початой роботи <...>. На це Григор'єв відповів, що вони не ставлять ніяких умов щодо*

друку <...>. Я знов йому подякував і на тому ми попрощалися (5 березня 1926 р.). Загалом, у записках Є. Чикаленка спостерігаємо редукованість цієї ролі: найчастіше його записи тяжіють до відтворення одного сюжету, однієї події чи ситуації, щодо чого висловлюються міркування, оцінки, припущення, спостереження.

Отже, розгляд реалізації текстотипових комунікативно-прагматичних ролей показує, що вони в розглянутому корпусі записів мають деформований характер. За абсолютного домінування ролі «того, хто пише», інші три ролі представлені спорадично, фрагментарно, у мінімальному обсязі як у плані їх вираження, так і у плані їхнього змісту. Особливо це стосується ролей «діяча» та «хронікера». Вербальні вияви ролі «носія психологічного стану» у записках тематично різноманітніші та більш частотні, ніж відповідні вияви ролей «діяча» та «хронікера», проте її представленість не співмірна з виявами ролі «того, хто пише».

Проте їх присутність у записках важлива для розуміння особливостей адресації текстів. Саме в тих фрагментах, що відображають «викиди» емоцій, реалізується автокомунікація, у процесі якої, за відомим висловом, здійснюється переструктурація свідомості особистості, яка звільняється від тягара деяких емоційних станів. Іншим виразним виявом автокомунікації в цьому щоденнику можна вважати досить частотні міркування щодо фінансової ситуації автора. Це всі висловлення, де знаходить вираження «економічно-фінансова тема»: авторські підрахунки щодо утримання й витрат, дебіт-кредитні операції, зведення балансу, відображення переговорів із продажу текстових творів, прогнози щодо можливих гонорарів і їхньої бенефактивної ролі (приклад див. вище). Усі вони також реалізуються в рамках спілкування із собою та спрямовані на розв'язання вітальних, життєво важливих проблем, з якими зіткнувся автор. Вони виразно характеризують його мовну особистість.

Висновки. Аналіз матеріалу показує, що економічному чиннику в житті Є. Чикаленка 20-х рр. належить одне із центральних місць, він виявляє себе в кількох іпостасях. Він виступає основним тригером для щоденникової діяльності загалом і впливає на процес текстотворення цього періоду, на гетерогенність і фрагментованість створюваного запису. Ста-

ючи джерелом відцентрових тенденцій у цій діяльності, цей чинник утруднює жанрову кваліфікацію текстів, а також його рецепцію. Економічно-фінансова тема стає тригером автокомунікації, визначає актуальний стан свідомості під час текстотворення, детермінує змістовий вектор багатьох записів.

Економічний чинник наближає зафіксовану записами 1925–1929 рр. модель щоденникової діяльності до моделі економічної діяльності, у якій створений текстовий продукт концеп-

туалізується як об'єкт економічної сфери, сфери торговельних операцій. У дзеркалі розглянутих записів 20-х рр. мовна особистість їх автора постає в ракурсі, далекому від шаблонів, а суперечності, породжені ним самим («інтимність – публічність», «автоадресація – адресація іншому»), створюють у дискурсі щоденника прецедент домінування відцентрових тенденцій. Розроблення проблематики суперечностей під час текстотворення має широкі перспективи в дослідженні різних дискурсивних сфер.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Погребенник В. Недруковані щоденники Євгена Чикаленка. *Щоденник (1918–1919)* / Є. Чикаленко. Київ : Темпора, 2004. Т. 2. С. 5–6.
2. Радзівська Т. Текст як засіб комунікації. Київ : Інститут української мови НАНУ, 1993.
3. Радзівська Т. Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту. Текст – соціум – культура – мовна особистість. Київ : ДП «Інформ.-анал. агентство», 2010. С. 244–255.
4. Радзівська Т. Дискурсивні простори: історико-лінгвістичний вимір. Київ : ДП «Інформ.-анал. агентство», 2018.
5. Старовойтенко І. Суспільно-політичні події та українська еміграція другої половини 1920-х рр. у «Щоденнику» Є. Чикаленка. *Щоденник (1925–1929)* / Є. Чикаленко ; упор., передм. та ком. І. Старовойтенко. Київ : Темпора, 2016. С. 6–18.
6. Стефанова Н. Сучасна семантична структура імен матричних аксіоконцептів *BENEFIT/KORISTЬ* в англійській та українській мовах. *Science and Education: a New Dimension. Philology*. 2020. № 8 (64). Is. 216. P. 53–56.
7. Словник української мови : у 20 т. Київ : Наукова думка, 2010. URL: <https://sum20ua.com/Entry/index?wordid=1&page=0> (дата звернення: 28.06.2024).
8. Чикаленко Є. *Щоденник (1907–1917)*. Київ : Темпора, 2004а. Т. 1.
9. Чикаленко Є. *Щоденник (1918–1919)*. Київ : Темпора, 2004б. Т. 2.
10. Чикаленко Є. *Щоденник (1925–1929)* / упор., передм. та ком. І. Старовойтенко. Київ : Темпора, 2016.

REFERENCES:

1. Pogrebennyk, V. (2004b). Nedrukovani shchodennyky Yevhena Chikalenka [Yevhen Chikalenko's unpublished diary]. *Chikalenko Ye.H. Shchodennyk (1918–1919)*. Kyiv: Tempora, T. 2, 5–6 [in Ukrainian].
2. Radziivska, T.V. (1993). Tekst yak zasib komunikatsii [Text as a means of communication]. Kyiv: Instytut ukrainskoi movy NANU [in Ukrainian].
3. Radziivska, T.V. (2010). Narysy z kontseptualnoho analizu ta lingvistyky tekstu. Tekst – sotsium – kultura – movna osobystist [Essays on Conceptual Analysis and Text Linguistics. Text – Society – Culture – Linguistic Personality]. Kyiv: Inform.-analytichne agentstvo [in Ukrainian].
4. Radziivska, T.V. (2018). Dyskursyivni prostory: istoriko-lingvistychnyi vymir [Discursive Spaces: A Historical-Linguistic Perspective]. Kyiv: Inform.-analytichne agentstvo [in Ukrainian].
5. Slovyk ukrainskoi movy: u 20 tomah [Dictionary of Ukrainian language: in 20 vol.]. Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from: <https://sum20ua.com/Entry/index?wordid=1&page=0> [in Ukrainian].
6. Starovoitenko, I. (2016). Suspilno-politychni podii ta ukrainska emigratsia drugoi polovyny 1920-h rokiv u "Shchodennyku" Ye. Chikalenka [Socio-political events and Ukrainian emigration of the second half of the 1920s in Ye. Chikalenko's "Diary"]. *Chikalenko Ye.H. Shchodennyk (1925–1929)*. Upor., peredm. ta komentar. I. Starovoitenko. Kyiv: Tempora, 6–18 [in Ukrainian].
7. Stefanova, N.O. (2020). Suchasna semantychna struktura imen matrichnykh aksiokontseptiv *BENEFIT/KORYST* v angliskii ta ukrainskii movah [Modern semantic structure on names of matrix axioconcepts *BENEFIT* in the English and Ukrainian languages]. *Science and Education a New Dimension. Philology*, 8 (64), 216, 53–56 [in Ukrainian].
8. Chikalenko, Ye.H. (2004a). *Shchodennyk (1907–1917)* [Diary (1907–1917)]. Kyiv: Tempora, T. 1 [in Ukrainian].
9. Chikalenko, Ye.H. (2004b). *Shchodennyk (1918–1919)* [Diary (1918–1919)]. Kyiv: Tempora, T. 2 [in Ukrainian].
10. Chikalenko, Ye.H. (2016). *Shchodennyk (1925–1929)* [Diary (1925–1929)]. Upor., peredm. ta komentar. I. Starovoitenko. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].